

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ І ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 3(22), с. 235–242

Розглядаються питання історичної генези категорії цивільного суспільства, визначається роль цієї категорії в сучасному українському дискурсі.

Держава і право породжуються суспільством, відображають його рівень розвитку та рівень розвитку відносин, що в ньому склалися. З цього вихідного положення випливає необхідність глибокого вивчення суспільства, в якому функціонують певні державно-правові інститути. Слід врахувати, що зазначені інститути, у свою чергу, теж впливають на суспільство, але вони не спроможні докорінно його змінити, оскільки значна частина суспільних відносин існує незалежно від держави і права, а суспільство в цілому має стосовно держави і права первинний характер. Для характеристики сучасної моделі суспільства, в рамках якого може розвиватись демократична правова держава, останнім часом застосовується концепт “громадянське суспільство”. Особливо широким зверненням до цього терміна супроводжуються суспільні трансформації, що відбуваються у посткомуністичних країнах уже понад 15 років, чимало сучасних авторів вважають його ключовим поняттям посткомуністичного періоду.

Дещо призабута у попередні часи, ця ідея набула великої актуальності, за її допомогою чимало політиків намагаються пояснити і розв’язати геть усі вітчизняні проблеми. Лунають заклики до якнайшвидшої побудови громадянського суспільства, пропозиції вважати це найпершим завданням держави. Між тим окремі громадяни виголошують заяви: “Нам нав’язують громадянське суспільство...”, хоча навряд чи розуміють суть цього поняття. Схоже на те, що до нього ставляться як до чергового суспільного захоплення, нової соціальної утопії, новітнього образу світлого майбутнього. Виникає побоювання, що концепту громадянського суспільства на вітчизняних тере-

нах загрожує перспектива бути перетвореним на ще одне свідчення невмирущості революційної звички підміняти діло гаслом, а думку — штампом [12].

Щоб запобігти цьому, слід визначити, що ж таке громадянське суспільство та з’ясувати історичну генезу цієї категорії, адже це поняття має свій особливий історичний шлях розвитку.

Будь-який суспільний організм, поєднуючи у собі безліч різноманітних, а нерідко і суперечливих інтересів людей, які його утворюють, повинен бути певною мірою зорганізований задля повноцінного функціонування та історичної доцільності [9, 9]. Людські стосунки, ускладнюючись та загострюючись, вимагають дійових компромісних варіантів взаємодії. Вони мусять передбачати розробку і практичне втілення механізмів врегулювання стосунків людей у різних сферах життєдіяльності. Суспільство формує загальноприйняті моральні норми, які сприяють його саморегуляції, надаючи можливість особистості реалізуватись, відстояти свої права, і при цьому контролює надмірні егоїстичні домагання, що перешкоджають іншій особі в її утвердженні.

Громадянське суспільство починає зароджуватися на певному етапі суспільного розвитку та є продуктом природного історичного процесу, який передбачає гармонійний розвиток таких елементів цивілізації, як природа — суспільство — людина. Соціальна та політична організація громадянського суспільства найбільшою мірою служить інтересам і проблемам конкретної людини. Тому громадянське суспільство постає бажаною, а на деяких етапах розвитку необхідною формою співжиття людей, які зацікавлені у впорядкованості

відносин, захищеності інтересів та можливості впливати на вирішення проблем особи. Зокрема, такої ж думки дотримуються більшість вітчизняних учених — А. Грамчук, А. Карась, А. Колодій, В. Кратюк, М. Патеї-Братасюк, О. Скрипнюк, С. Тимченко та ін., які досліджували цю проблематику.

Розглядаючи праці видатних мислителів, філософів і науковців, можемо бачити, що при осмисленні взаємин між індивідами висувалися найрізноманітніші моделі співжиття, аналіз яких дає змогу нам простежити характер змін у суспільстві. Ці розробки спрямовані на пояснення суспільного устрою, на критику тих існуючих або відсутніх якостей, які не дають можливості досягти у суспільстві того стану, котрий хоча б наближався до ідеального. Тут, щоправда, слід наголосити, що жодна концепція не здатна втілити в життя єдиний план розвитку людства. Однак це твердження не заперечує необхідності пошуку форм поліпшення життя людини у соціумі [9, 27].

Чи не першим підійшов до ідеї громадянського суспільства Платон у діалозі “Держава”. Він обґрунтував думку, що найкраще задоволення людських потреб вимагає розподілу праці між членами політично організованої співдружності. На думку М. Патеї-Братасюк, Платон виокремлює сферу, яка у XVIII–XIX ст. сформувалася і позначалася як “громадянське суспільство”. Філософське ж окреслення громадянського суспільства введене в науку Аристотелем. У своїй праці “Політика” він зазначив: щоб з’ясувати, що таке держава, необхідно спочатку визначити, що таке громадянин, бо держава є не що інше, як сукупність громадян — громадянське суспільство. Але він не ототожнював державу і громадянське суспільство. Такий висновок можна зробити з наступної його тези: справжнє громадянство, а отже, і спільнота, яка складається з громадян, існує лише там, де верховна влада діє в інтересах загального блага, тобто в державах, які він називає правильними, у таких, де кожен громадянин може брати рівну участь у всіх вигодах суспільного життя. Зокрема йдеться про “політію” як єдину “правильну державу”, яка дає змогу “множинності діяти в інтересах загальної вигоди” [13, 63].

Сам термін “громадянське суспільство” з’явився значно пізніше — у XVII ст. у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка і отримав подальше застосування та розвиток у працях наступних поколінь дослідників.

За кількості років своєї історії вислів “громадянське суспільство” став полісемантичним, у

різних країнах та в різні епохи йому надавали різних значень. Для полегшення вивчення історичного розвитку цього терміна професор Каліфорнійського університету Дж. Александер розробив періодизацію розвитку ідей та практики громадянського суспільства, він виокремив три стадії й умовно назвав їх “громадянське суспільство I, II та III” [8, 8]. З такою періодизацією слід в цілому погодитись, але ми внесемо у неї певні корективи виходячи з деяких власних міркувань.

Громадянське суспільство у Т. Гоббса, наприклад, слід розуміти як суспільство цивілізованих громадян, де спонукою до об’єднання є страх, обережність, врешті — власний статок, оскільки “становище людини поза громадянським суспільством, яке можна назвати природним станом, не може бути нічим іншим, як війною всіх проти всіх, і під час цієї війни у всіх є право на все”. У суспільстві цивілізованих громадян діє створена ними держава (лише вона спроможна стримати природні пристрасті людини), тож її влада і суспільство з його загальними законами протиставляються природі.

Дж. Локк висловив ідею примату громадянського суспільства над державою. На його погляд, громадянське суспільство твориться спільністю людей, які намагаються жити впорядковано, знати, що їх права захищені й гарантовані вищою владою (державою), якій вони делегували свої природні права на управління, від посягань інших громадян в цивілізованому суспільстві [9, 30]. Держава впорядковує відносини між людьми, виконуючи надані їй повноваження, і діє в одному напрямку з громадянським суспільством, тому що, коли б вона діяла всупереч інтересам громадян, то з такою державою можна було б розірвати відносини та укласти новий договір.

Наступне покоління дослідників започаткувало чіткіше протиставлення суспільства і держави, властиве й нинішнім концепціям громадянського суспільства, і сам термін, по суті, набув нового відтінку. Вони описували суспільну систему як поділену на дві взаємообумовлені і взаємопов’язані, але принципово автономні сфери — політичну і громадську. Життя у громадській сфері базується на ідеях індивідуальної свободи громадян та автономності громад, на праві захищати власні інтереси, творити асоціації та спілки, аби протистояти і запобігати сваволі державних чиновників.

Завдяки ідеологам лібералізму концепція громадянського суспільства була переосмислена в економічному руслі приватних ринкових інтересів, причому економіка вважалася головною скла-

довою громадської сфери, адже саме тут індивіди виявляли себе незалежними суб'єктами суспільної діяльності і прагнули якомога меншого втручання держави у свої справи.

У XVIII ст. разом з економікою з'явилася інша автономна сфера суспільного життя: сфера громадської активності, куди не мала втручатися держава. Приватне життя остаточно відокремилось від публічного, а публічна сфера поділилася на політичну і громадську. Відтоді існує переконання, що саме громадська думка і саморегулююча економіка сформували громадянське суспільство і допомогли подолати деструктивні тенденції та ризик його можливого розвалу.

Окрім ствердження первинності й автономності громадянського суспільства щодо держави, значна увага у цей період була приділена обґрунтуванню його моралі, етики та цивілізаційної ролі. Особливо в англійській соціальній філософії надавалася велика роль у громадянському суспільстві моральності, вихованості, повсякденної та, власне, політичної культури.

Німецькі філософи І. Кант і Г. Гегель довели нероздільність моралі та права, сформулювали принципи правової держави, яка створює сприятливі умови для функціонування громадянського суспільства. За І. Кантом, умовою громадянського суспільства є повноцінна особистість. Звідси сформовані такі принципи: а) свобода кожного члена суспільства як людини; б) рівність його з кожним іншим як підданого; в) самостійність кожного члена спільноти як громадянина та ін.

Г. Гегель пов'язував громадянське суспільство із системою егоїстичних потреб індивідів та з публічною сферою суспільного життя, яка певним чином узгоджувала і регулювала їх задоволення. Мислитель виокремив як "громадянське" частину суспільства — його комерційний сектор та інститути, які необхідні для функціонування і захисту цієї громадянської частини суспільства. У питаннях свободи й недоторканності особи Г. Гегель стояв на позиціях формальної рівності всіх суб'єктів громадянського суспільства. Держава та право є засобами визначення і забезпечення формальної рівності людини і громадянина.

У працях Г. Гегеля знаходимо детальну і, скажімо, об'єктивну характеристику громадянського суспільства та принципів, на яких воно функціонує, проте найбільше сучасники цінують у спадщині німецького філософа те, що він встановив складність і неоднозначність громадянського суспільства, підкреслив властиві йому суперечності

та в певному сенсі став провісником концепції плюралізму.

Дж. Медісон розробив положення про необхідність створення громадянського суспільства для вираження і врахування інтересів різноманітних суспільних груп. Він зазначив, що розмаїття інтересів є результатом природної соціальної диференціації. У країні може бути небезпека об'єднання більшості для придушення меншості, що робить для цієї меншості суперечливими як саму свободу, так і вимогу політичної рівності. Дж. Медісон виходить з того, що не можна перешкоджати вияву різних інтересів громадян, соціальних прошарків, якщо в суспільстві утверджується свобода і права громадян. Організації, які формуються за спільними інтересами, укріплюють демократичні засади громадянського суспільства. Вони ж обмежують контроль держави над громадянським суспільством.

У працях Дж. Медісона знайшли відбиття ідеї відокремленості громадянського суспільства та держави, їх повноважень.

Е. Блек показує, що становлення громадянського суспільства в Європі проходило через різні колективістські структури — вільні міста, ремісницькі гільдії, комуні. Вони поступово і формували природне середовище політичної демократії "знизу". Тобто, за його твердженням, елементи і цінності громадянського суспільства склалися в Європі у XIII ст. У них входили уявлення про норми індивідуального співіснування: вимога особистої безпеки; свобода від домінування з будь-якого боку; принцип рівності всіх перед законом; право на приватну власність та особисте життя; визнання індивідуальних особливостей, відмінностей. З часом колишні гільдії перетворилися на профспілки, кооперативи — у промисловій корпорації. Інститути міського самоуправління відкрили дорогу сучасним меріям і муніципалітетам [9, 42].

З поширенням класових суперечностей і загостренням національних та класових суперечностей настає період "громадянського суспільства II" [8, 11], який можна умовно обмежити часовими рамками від середини XIX ст. до другої половини XX ст. У цей період громадянське суспільство як автономна щодо державних структур сфера публічного життя значною мірою зберігається (а в деяких країнах щойно починає утверджуватися), але в багатьох державах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, його якісні параметри тепер змінюються. За словами Дж. Кіна, суспільство "дичавіє", що виявляється у

застосуванні насильницьких методів розв'язання конфліктних ситуацій [3, 112–149]. Стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, серед яких одна з найрадикальніших — марксизм.

К. Маркс, слідом за Г. Гегелем, розглядав громадянське суспільство як історичний феномен, а не як даний природою стан, який характеризують історично складені форми та відносини. Реально ж існує чіткий розподіл на політичну державу та громадянське суспільство. К. Маркс висунув концепцію повністю деполітизованого громадянського суспільства, виокремивши всю сферу політичних відносин та інститутів у поєднанні з державою у “політичну надбудову”. Громадянське суспільство виглядає як суспільна організація, що розвивається безпосередньо з виробництва, як сукупність економічних відносин, що відповідають виробничим силам і утворюють базис держави. На цьому базисі формуються соціальні відносини, які досягають ступеня групових і класових та починають сприйматися крізь призму особистих інтересів, прав і свобод [9, 39].

У першій половині ХХ ст. в деяких країнах термін “громадянське суспільство” зникає, і не дивно, що концепція громадянського суспільства стає неконкурентоспроможною та непопулярною. На нашу думку, це пов'язано з тим, що в багатьох державах, крім політичної влади, державі була надана й економічна влада, а суспільство, позбавлене природності економічних відносин, повністю злилося з державою і не могло протистояти їй та бути громадянським. Крім того, держава витіснила з політичного життя основні громадянські інститути (маніпулюючи політичними і соціальними інтересами мас), перебрала на себе велику кількість функцій, включаючи “легітимне насильство” [8, 12], і монополію на суспільну власність (фашизм, сталінізм, комунізм).

Але, незважаючи на непопулярність цієї ідеї в означений період, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, С. Дністрянський присвячують свої твори теорії громад, громадянського життя і правової держави.

Серед західноєвропейських теоретиків феномен громадянського суспільства всебічно досліджував А. Грамші, і як марксист він ставив за мету позбутися поділу на громадянське суспільство й державу та побудувати так зване “регульоване суспільство” [3, 23]. А. Грамші виокремлює три частини громадянського суспільства (економічну, політичну й, власне, громадянську) та низку його рис: а) розвиток громадянського суспіль-

ства пов'язується з подоланням жорстких рамок станово-феодального устрою, з появою капіталістичних відносин; б) громадянське суспільство, пов'язане з історично перехідними формами держави, є силою, яка перебуває у суперечливій єдності; в) в його рамках зростає значення особистості людини, яка перетворюється з підданого у громадянина; г) громадянське суспільство через механізм влади (політичної та економічної) і через структуру суспільної свідомості стає додатковою силою тиску на індивіда [9, 43].

Після Другої світової війни твори А. Грамші з'єднали майже розірвану традицію теорії і практики громадянського суспільства в країнах Заходу, а сам він став провісником наступного етапу в її розвитку — “громадянського суспільства ІІІ”, який приніс відродження та актуалізацію ідеї і впровадження її у життя нових країн та навіть континентів [8, 13].

Друга світова війна як збільшувальне скло показала деякі протилежні і подекуди негативні тенденції, які слід подолати, якщо вважати цінності громадянського суспільства загальнолюдськими. Поки що ж можна було бачити і блокування країн-союзниць з різних політичних таборів (СРСР, Англія, США), і їх далеко не демократичні способи “поділу” світу в Тегерані, Ялті, Потсдамі, Вашингтоні, і те, що становлення громадянського суспільства в одній країні не означає, що ця країна, незважаючи на голосні декларації, готова сприяти його поширенню (США, де громадянське суспільство пішло вперед навіть у порівнянні з демократичною частиною Європи, були і є найжорстокішим конкурентом у боротьбі за сфери впливу і гегемонію у світі).

Післявоєнний розвиток Заходу дає підстави говорити про те, що реальним елементам громадянського суспільства був наданий новий імпульс технологічними, структурними і культурними змінами, які відповідали розвитку постіндустріального суспільства [1, 60]. На рубежі 80–90 років ідея громадянського суспільства була витребувана із запасників соціально-філософської і політичної пам'яті (хоча, на нашу думку, “анонімне” втілення у реальному житті елементів громадянського суспільства ніколи не припинялося, хіба що переривалося в деяких країнах). Надзвичайний успіх і значущість майже забутої концепції громадянського суспільства пояснюється тими історичними процесами, які асоціюються з подальшим поширенням ідей ліберальної демократії на ті країни, що стали на шлях демократичних перетворень. Відбувається публічна критика

деспотичної державної влади та радикальне обстоювання громадянського суспільства як елемента демократичного соціального і політичного ладу.

Особливістю цього періоду є те, що сфера застосування категорії громадянського суспільства дуже широка, а його інтерпретації — надто різноманітні. Це обумовлено новими реаліями суспільства загального добробуту та пошуками нових форм соціальної взаємодії і соціального захисту, а також змінами, які мають місце в наш час в інститутах і функціях громадянського суспільства, що пов'язані з розширенням соціальних функцій держави та пошуком нових способів його взаємодії з державними структурами.

Упродовж минулих десятиліть ідеї громадянського суспільства залишають слід далеко поза межами Європи (наприклад, у латиноамериканському регіоні дискусії про громадянське суспільство стали характерною рисою опору громадян бюрократично-авторитарним режимам, складником кампаній проти тероризму і бандитизму; поняття “громадянське суспільство” також широко використовується у Південній Африці, де популяризувалась тематика громадянського суспільства в дискусіях про форму післяпартеїдного режиму, який щойно народжувався; деякі аспекти громадянського суспільства виявилися й у різних формах в арабських країнах, а також вперше потужно з'явилися у східноазіатському регіоні), а деякі дослідники вже розмірковують про можливість появи “глобального” чи “всесвітнього” громадянського суспільства, світового громадянського співтовариства [14, 7–8].

Сучасні дискусії навколо цієї концепції пов'язані з тим, що дослідники використовують різну методологію дослідження і тому акцентують увагу на різних аспектах цього складного явища. Непорозуміння також викликані недостатнім поки що розмежуванням теоретичних розробок “громадянського суспільства” (як певного ідеального типу, як повну сукупність уявлень про нього), описових характеристик реальних, існуючих різновидів громадянських суспільств та громадянського суспільства як його попередні елементи на відповідних стадіях історичного розвитку (Е. Шилз висловив занадто категоричне судження, що в разі, коли відносини, котрі становлять громадянське суспільство, не “дотягують” до його взірця, то навряд чи взагалі можливе його існування). На нашу думку, процес руху до ідеалу громадянського суспільства є постійним вдосконаленням становища і взаємовідносин людини,

суспільства і влади. Врешті-решт, слід також враховувати регіональні особливості Америки, Західної Європи та України, особливо в їх історичному контексті. Кожне громадянське суспільство завжди з'являється на базі інститутів і принципів співжиття, які формувалися впродовж багатьох століть конкретного історичного розвитку кожного народу [6, 17].

Викладене вище в цілому доводить необхідність формування громадянського суспільства в Україні, але його побудові, безперечно, має передувати розробка теоретичних підвалин громадянського суспільства. Вважати, що таку працю треба починати з нуля, було б неправильно — як бачимо з наведеного вище, теорія і практика громадянського суспільства сягає тисячоліть.

За останні роки проблема розвитку громадянського суспільства й надалі залишається в центрі теоретико-політологічних та правових дискусій українських науковців. Досить вагомими у цьому зв'язку є наукові доробки, зокрема, таких дослідників, як В. Авер'янов, В. Бабкін, Є. Головаха, М. Козюбра, М. Михальченко, В. Погорілко, В. Селіванов, О. Скрипнюк, В. Тацій, Ю. Шемшученко, В. Шаповал та ін.

Незважаючи на розмаїття думок і підходів до цього поняття, до його складових, співвідношення з державою тощо, світова теорія громадянського суспільства в цілому сформувалася. Завдяки їй створено загальне уявлення про цей суспільний феномен, встановлено основні його ознаки і структурні частини, виявлено особливості, що роблять інститут громадянського суспільства одним з основних загальнолюдських надбань.

Дехто не надто переймається коректним тлумаченням цього явища, задовольняючись двома трьома простими формулами: громадянське суспільство — це суспільство громадян (справжніх громадян), або у кращому випадку — сукупність асоціацій, що діють незалежно від уряду.

У повсякденному вжитку термін “громадянське суспільство” часто розуміють як мережу неурядових інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різноманітних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання своїх колективних інтересів, саморегулювану систему недержавних інституцій, через які громадяни реалізують свої громадські інтереси [12]. Громадські неурядові організації і структури об'єднують різні групи людей за інтересами. Воднораз до числа невід'ємних складових громадянського суспільства належать органи самовря-

дування, соціальні, культурні, релігійні та етнічні організації, студентські братства, любительські клуби, тобто різномірні недержавні громадські об'єднання, котрі в той чи інший спосіб сприяють розвитку громадянської самосвідомості та залученню громадян до суспільного життя.

Однак такий підхід теж викликає низку запитань: яким має бути статус таких громадських об'єднань? Чи можна вважати складовими громадянського суспільства організації, що не зареєстровані у Міністерстві юстиції; чи є вони суб'єктами суспільно-політичного життя взагалі, якщо вони формально й зареєстровані, мають всі реквізити, але охоплюють незначну частину людей, котрі займаються “прокручуванням” грошей у проєктах, чи є це громадянським суспільством?

“Класичне” розуміння громадянського суспільства походило з того, що тривалий час до царини “громадянського” відносили усе, що перебувало поза межами “традиційних” форм улаштування суспільного життя; через це за античних демократій до громадянського суспільства, вважалося, належить держава, а за середньовіччя — усе, що не підлягає регламентації; держава певний час не мала тих ознак формалізму й бюрократизму, що стали її атрибутами у подальшому, не була апаратом професійного публічного адміністрування.

Громадянське суспільство ще визначають через ліберальне протиставлення його державі, урядовим структурам, констатацію обмеженості державної влади, заперечення її всеосяжності, властивих їй формалізму, ієрархічної субординації, централізації й директивних наказів — того, що називають етатизмом. Громадянське суспільство — це певний спосіб життя людей, коли воно є неказенним, цивільним (“штатським”), відбувається поза офіційною регламентацією уряду. Тобто “ліберальне” розуміння ідеї громадянського суспільства полягає у вимозі встановити розумну межу втручання держави у життя людей, зупинити етатистську експансію, упорядкувати відносини між урядовцями та громадянами.

Однак не слід забувати, що таке ліберальне розуміння громадянського суспільства заперечує “класичне” його тлумачення, представлене, зокрема, у вченнях Дж. Локка й Т. Гоббса, коли громадянське та державне (політичне) начала не були розрізнені, а навпаки, сприймалися як тотожні одне одному. До кінця XVIII ст. поняття “громадянське суспільство” застосовувалося як синонім поняття “держава”, а з того часу і до сьогодні під цим поняттям розуміють сферу життєдіяльності людей, яка не залежна від втручання державної

влади [7, 12]. Проте, незважаючи на це, ще досі терміни “громадянське суспільство” і “держава” нерідко використовують як взаємозамінні.

Громадянське суспільство слід визначати радше як суспільство громад, пояснювати його не лише в термінах громадянина чи держави, а й у термінах порядку, влаштування й дотримання суспільної цілісності.

Громадянське суспільство — це здатність людей до спонтанної солідарності, готовність і вміння встановлювати й дотримуватися певного порядку самостійно, без застосування до них імперативів традиційного суспільства (звичаєве право) чи директивного впливу держави (закони, карально-репресивний апарат, формально-бюрократичні приписи тощо); заперечення закритості й неможливості традиційно-родинного життя, з одного боку, та формально-казенної офіційності публічного життя, підпорядкованого бюрократичному адмініструванню держави — з іншого. Важливим виявом громадянського суспільства, його атрибутом слід визнати комунітаризм (а не лише організації чи асоціації) — схильність і здатність людей до інтеграції у громаду, вміння разом розв'язувати спільні проблеми.

Кожна з головних форм суспільної організації (“традиційна”, громадянська та державна) покликана і спроможна доповнювати й урівноважувати одна одну [4, 46]. Усі разом вони становлять цілісне життя людини, в якому присутні цінності родинної спорідненості, відкритість, свобода ініціативи й самореалізації у громадянському просторі, упорядкованість і законність, забезпечувані функціонуванням держави, наділеної низкою специфічних властивостей.

Найголовніші характерні властивості держави, які набувають важливого значення в ході визначення особливостей її взаємодії з громадянським суспільством, можна виокремити із загальних ознак держави [10, 24–25].

Взагалі з проблеми взаємодії громадянського суспільства та держави у науковій літературі існує кілька напрямків [2, 46]: по-перше, громадянське суспільство розглядається як загальний елемент людського суспільства, який домінує над державою. Інший напрямок розглядає безпосередньо взаємодію і висуває концепції переважаючої ролі держави, рівного партнерства, пасивної ролі громадянського суспільства. Наступний підхід — це відведення громадянському суспільству ролі посередника між державою та особою. З четвертої точки зору, громадянське суспільство — елемент суспільної структури, що за своїм значенням

займає таке ж місце, як і держава. При цьому обидва утворення можуть розглядатися як рівноправні партнери, які впливають один на одного, або як антагоністичні структури, розв'язання суперечностей між якими є основою суспільного розвитку, або ж як взаємно нейтральні елементи. З позицій ще однієї точки зору, держава має тимчасовий характер. Утвердження постулату про швидке відмирання держави з поступовою заміною її суспільним самоврядуванням призвело б до знищення громадянського суспільства [9, 56].

З нашої точки зору, між державою і суспільством у будь-якому випадку має бути певна дистанція — так би мовити кордон демократії, перетинання якого веде до одержавлення суспільства, що з позицій демократії та гуманізму недопустимо. У межах такого кордону держава є суттєво необхідною громадянському суспільству, яке без неї не зможе не тільки розвиватися, а й існувати.

Аби громадянське суспільство дійсно розвивалося, потрібні певні передумови: це політично й економічно вільний громадянин, свідомий своїх інтересів; це легалізація й реабілітація приватного начала в житті людей. Йдеться не про саму лише приватну власність на майно, а передусім про визнання за індивідами права на недиригентне мислення і вільний вибір (у соціально-прийнятних межах, зрозуміло) їхнього життєвого шляху, шанування недоторканності особистого життя. Власність при цьому постає лише умовою й гарантом поширення “приватного” стилю політичного, громадянського життя. Домінантним у філософії приватизації, зокрема в Україні, мало б бути не прагнення перерозподілити “порівну” усе добро в державі, а формування елементарної культури приватності особистого життя як суттєвої засади структурованого громадянського суспільства.

Але чи не найважливішою передумовою і водночас ознакою громадянського суспільства слід визнати зрілого, освіченого (компетентного) й активного громадянина [16]. Громадянське суспільство — це суспільство рівноправних громадян з високим рівнем економічної, соціальної, політичної культури і моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини [15, 26]. Якість суспільства залежить від якостей особистостей, які його становлять.

Основними рисами особистості як основи громадянського суспільства є розумність і здатність мислити; відповідальність; можливість передбачати результати своїх вчинків; індивідуальність; певна міра свободи, тобто індивідуальна автономія як стосовно соціуму, так і держави. Така

особистість є самоцінна, самодостатня, здатна до конструктивної взаємодії з іншими в ім'я спільних інтересів та цінностей і, в ідеалі, спроможна підкорити власні приватні інтереси суспільному благу [11, 5].

Важливим завданням у розвитку громадянського суспільства має бути піднесення демократичної культури, поширення і вкорінення серед людей цінностей громадянського суспільства, знань про права й державний устрій, вмінь відповідно діяти.

Отже, на нашу думку, громадянське суспільство — це сукупність економічних, культурних та інших самостійних і незалежних від держави відносин (між різними секторами соціуму) та інститутів, що розвиваються в демократичному суспільстві. Це такий соціальний простір, де люди взаємопов'язані і взаємодіють між собою як незалежні один від одного та від держави індивіди (котрі можуть об'єднуватися, оскільки окремому індивіду важко самостійно відстоювати свої права і законні інтереси), і який має забезпечити в різних суспільних сферах умови для самореалізації окремих людей та колективів. Це система відносин такого ґатунку, що не лише визнають легітимність громадянського сектора поряд з підприємництвом і урядово-державними інституціями, а й сприяють кооперативній взаємодії у всьому, що стосується публічних проблем. Держава, а разом з нею і право, забезпечує поєднання інтересів суспільства в цілому і окремих індивідів та колективів.

Громадянське суспільство як відкрите суспільство гарантує гармонійний розвиток і взаємодію усіх соціальних суб'єктів, реалізацію їх інтересів та потреб, сприяє розвитку всіх форм людської діяльності, всіх різновидів суспільних відносин, зростанню культурного рівня кожної людини [5, 8].

Література

1. *Гражданское общество: истоки и современность* / Науч. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский. — 2-е изд., доп. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. — 296 с.
2. *Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення* / В. Сіренко, В. Тимошенко, Т. Ковальчук та ін. — К.: Логос, 1997. — 124 с.
3. Кін Дж. *Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення* / Пер. з англ. О. Гриценко. — К.: К.І.С., 2000. — 192 с.
4. Ковальчук Т. І. *Громадянське суспільство: поняття в аспекті історико-правової традиції* // *Правова держава: Щоріч. наук. пр.* — К.: Наук. думка, 1994. — Вип. 5. — С. 46–52.

5. Корнілов Ю. П. Громадянське суспільство та особистість (соціально-політичний аналіз): Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. — К., 1998. — 205 с.
6. Кравченко Л., Цимбалюк М. Розбудова українського громадянського суспільства: кризь призму бачення окремих проблем // Право України. — 2003. — № 10. — С. 17–21.
7. Литвиненко Ю. Истинный мир (взгляд со стороны). — Кн. 1: Гражданское общество и государство. — К.: Криница, 1999. — 205 с.
8. Незалежний культурологічний часопис. — Число 21 (Громадянське суспільство), 2001. — 281 с.
9. Патей-Братасюк М., Довгунь Т. Громадянське суспільство: сутність, генеза ідеї, особливості становлення в умовах сучасної. — Тернопіль, 1999. — 254 с.
10. Правознавство: Навч. посіб. / М. В. Кравчук, З. С. Гладун, В. К. Грищук та ін.; За ред. М. В. Кравчука. — 2-ге вид., переробл. та допов. — Тернопіль: Карт-бланш, 2003. — 408 с.
11. Розвиток громадянського суспільства в Україні / Укл.: Л. Шара, І. Підлуська та ін. — К., 2002. — 59 с.
12. Рябов С. Розуміння громадянського суспільства у контексті дилеми приватного та державного // Молодь — громадські організації — громадянське суспільство: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (НаУКМА, 27–28 верес. 2001 р.) — <http://www.parlament.org.ua>
13. Світа Г. Концепція громадянського суспільства: історія та сучасність // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. — Л., 1999. — С. 63–72.
14. Тарасов О. В. Міжнародні неурядові організації в системі світового громадянського співтовариства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. — К., 1995. — 19 с.
15. Теорія держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Авт.-упоряд. М. В. Кравчук. — К.: Атіка, 2005. — 288 с.
16. Штюдемманн Д. Громадянське суспільство в Німеччині // Дзеркало тижня. — 2002. — № 5 (380), 9–15 лют. — www.zn.kiev.ua

Громадянське суспільство починає зароджуватися на певному етапі суспільного розвитку і є продуктом природного історичного процесу. При цьому побудова громадянського суспільства в Україні повинна спиратися на позитивний практичний і науковий європейський досвід.

Гражданское общество начинает зарождаться на определенном этапе общественного развития и является продуктом естественного исторического процесса. При этом построение гражданского общества в Украине должно опираться на положительный практический и научный европейский опыт.

The civil society starts to arise at a certain stage of social development and is a product of natural historical process. Thus construction of a civil society in Ukraine should lean against positive practical and scientific European experience.

Надійшла 4 вересня 2009 р.